

PROVERBIS EN L'ESPILL. INSERIMENT, IDENTIFICACIÓ I FUNCIÓ DISCURSIVA

INTRODUCCIÓ

La intertextualització de proverbis¹ en obres versificades esdevingué habitual en moltes composicions medievals a partir del segle XII, tal com ja ho va posar de manifest Grace Frank (1943). Aquesta autora conjectura l'existència de dues formes expressives més o menys contraposades, com ara l'estil pla, popular, on va bé l'ús de proverbis vulgars, enfront de l'estil artitzat i preciosista, com el *trobar clus* dels trobadors, on els proverbis serien escassos. Tanmateix, Wendy Pfeffer (1997) ha posat de manifest la importància dels proverbis en les composicions trobadoresques. Sobre aquesta qüestió, Wolfgang Mieder (1974: 890) opina que els proverbis no són aliens a la poesia lírica, per bé que s'insereixen millor en altres gèneres («Dramatic and prose writings are more suitable for proverbial integration than lyrical poetry»), mentre que Elisabeth Schulze-Busacker (1985: 20-21), en comparar la freqüència d'ús de proverbis entre diversos gèneres literaris francesos dels segles XII-XIV, constata que en textos narratius hi ha una freqüència de dos a tres referències proverbials cada mil versos, mentre que, entrant al segle XIV, «en ce qui concerne les oeuvres lyriques cependant, le tableau change: dans les poèmes de Froissart, Machaut, Deschamps et leurs contemporains, le proverbe occupe une place, même quantitative, de plus en plus important qui finira par créer une véritable mode». Així doncs, a la baixa Edat Mitjana és observable un ús generalitzat dels proverbis en obres literàries, generalment amb la funció, seguint els dic-

1. Considerem *proverbi* la unitat fràsica que conté un significat amb valor de veritat comuna-ment acceptada, estructurat de manera concisa, de vegades mitjançant esquemes estereotipats, i que forma un enunciat amb autonomia discursiva i caràcter anònim. Una *unitat fràsica* és la combinació estable de dos o més mots, que presenta les característiques de repetició, fixació i institucionalització, a més d'altres possibles i freqüents com idiomacitat i anomalia. Anomenem *fràsic* el conjunt de les unitats fràsiques (d'un autor, d'una obra, d'una activitat professional, d'una llengua...), en paral·lel a *lèxic*, que és el conjunt de les unitats lèxiques. Així, el terme *fraseologia* l'usem només en l'accepció de disciplina lingüística que estudia el fràsic.

tats dels mestres de retòrica, de ser citacions d'autoritat reforçadores del valor de veritat del discurs, però també com a recurs literari de caire estilístic per fer més atractiu el text.

LOCALITZACIÓ I IDENTIFICACIÓ

La inserció de proverbis en un poema implica, generalment, llur desautomatització, la qual cosa és un repte per al paremiòleg que els hi estudia. En la tasca d'identificació, cal distingir-hi dos moments, per bé que no s'ha teoritzat fins avui aquesta diferència: la *localització* primària i la *identificació* pròpiament dita. No és el mateix saber que en tal passatge o fins i tot en tal vers hi ha inserit un proverbi, que saber exactament de quin proverbi es tracta, és a dir, quin és la seva forma canònica i quin el seu significat. La localització és condició necessària per a la identificació, però no és suficient. El paremiòleg pot tenir la certesa que tal o tal expressió d'un text és un proverbi (fins i tot, perquè li ho diu el mateix text amb alguna fórmula d'inserció explícita), però el proverbi, si no es troba repetit en algun altre lloc, li serà desconegut. En aquest cas, el paremiòleg s'haurà de limitar a proposar-ne, a tall de conjectura i a partir de l'única ocurrència coneguda, una forma canònica i una definició, és a dir, que en farà una identificació hipotètica. Després de la localització, doncs, la identificació pot ser *real* (quan hi ha alguna altra documentació del proverbi) o *hipotètica* (quan no es coneix cap altra ocurrència del presumpte proverbi). En aquest cas, cal esperar la *validació* del proverbi, és a dir, la confirmació de la identificació hipotètica mitjançant l'aportació de la documentació pertinent.² Cal advertir que l'esforç de detectar els proverbis que puguin estar inserits en un text ha d'anar acompanyat de la cautela respecte al fet que algunes construccions lliures poden tenir caire sentenciosos i aparèixer formulades amb esquemes parèmics, especialment en obres en vers, de manera que poden donar a entendre que hi ha un proverbi allà on no n'hi ha. Aquests són els *falsos amics* o *miratges fràsics* del paremiòleg.

2. Prioritzar les obres literàries anteriors i coetànies a l'obra analitzada és un criteri fonamental, encara que no sigui del gust dels paremiògrafs, que tendeixen a sobrevalorar l'autoritat, moltes vegades suspecta de manca d'autenticitat, dels compendis i reculls de proverbis. Si més no, aquests solen amagar les fonts, tal com ja ho denunciava Archer Taylor (1934): «Collections of proverbs and particularly those of former ages often neglect to indicate the sources on which they draw». Del Renaixement ençà, però, molts compiladors han anotat proverbis adobats per ells, quan no directament inventats, a més de manlevats d'altres llengües, sense acreditar llur ús en la llengua de recepció. Vegeu, sobre això, Conca / Guia (1995, 1998) i la demolidora i lúcida crítica que en fa Delfín Carbonell, a la «Introducció» del *Diccionario panhispánico de refranes* (2002).

DEFINICIONS RELATIVES A LA PRESÈNCIA DE PROVERBIS EN OBRES EN VERS

La presència de proverbis en obres en vers pot servir diverses modalitats, que convé esmentar separatament. Per *presència formulada* entendrem la del proverbí que va acompanyat d'una fórmula d'inserció.³ No cal dir que, quan un proverbí va acompanyat d'una fórmula d'inserció, la localització d'aquest és senzilla, però no sempre ho és la identificació.⁴ D'altra banda, parlarem de *presència connectada* quan el proverbí va precedit d'un connector discursiu, amb el benentès que no sempre un connector discursiu introdueix un proverbí.

Hi ha altres modalitats d'intertextualització que faciliten la localització del proverbí per la posició que aquest ocupa (i la funció que desenvolupa) en el text. Així, la *presència inicial o conclusiva* és la del proverbí que encapçala o tanca una seqüència, generalment argumentativa, amb la funció d'anunci, resum i/o moralitat d'allò que s'hi diu, i la *presència seriada* és quan hi ha un pasatge format per una sèrie d'expressions més o menys codificades, amb una mateixa funció discursiva i una certa sinonímia, on algunes són proverbis i altres també podrien ser identificades com a tals.

Parlarem de *presència parcial* quan allò que apareix inserit al text és una locució la qual és part del proverbí (normalment, un dels dos hemistiquis). En aquest cas és el sentit del text que ha de determinar si la referència s'ha d'entendre al proverbí complet o només a la locució.⁵

Per *presència emboscada* entendrem el cas en què, del proverbí, només se'n conserva, al text on s'insereix, algun element lèxic o fràsic i un cert ressò del seu significat. En aquest cas, és més necessària encara la competència paremiològica del lector, per a la qual cosa cal tenir en compte els *mnemoni and artistic features* (Holbek 1970), les *especificitats internes* (Cerquiglini, 1976), i els *elements intrínsecs* (Schulze-Busacker 1985) dels proverbis, sempre seguint la concepció de Greimas (1960), per qui un proverbí «frappe par une formulation visiblement distincte du discours courant». Aquesta formulació distinta respecte al discurs subjacent pot ser-ho en contingut i en forma. En contingut, per la veu reportada que la referència proverbial comporta, i en forma, pels *elements fràsics* que s'hi poden manifestar. Entenem per *elements fràsics* d'un proverbí els trets estructurals sintacticosemàntics que el configuren en la seva for-

3. Una *fórmula d'inserció* és un enunciat subordinat, que conté generalment un verb de dicció («dir», «escriure», «afirmar»...) o un verb de coneixement («saber», «recordar»...) i que és introduït a manera de falca sobreposada en el discurs, amb la funció de presentar i afirmar, en general, la veritat d'una unitat fràsica.

4. Jacqueline i Bernard Cerquiglini (1976: 361-366), sota la rúbrica «Modalités d'inscription», han estudiat i classificat els diferents marcadors que poden acompanyar el proverbí, de manera que, a partir del buidatge paremiològic de les obres de Machaut, Deschamps i Froissard, tots tres escriptors francesos en vers del segle XIV, fan una exposició molt completa de les diferents combinacions de marques d'inserció que hom pot trobar en la intertextualització d'un proverbí.

5. Per a la relació d'inclusió entre locucions i parèmies, veg. Conca 1999, 2000.

ma canònica, com ara algun dels *esquemes parèmics* següents: «Qui [això], [allò]» (de relatiu), «De [tal cosa], [tal altra]» (de derivació causal), «A [tal cosa], [tal altra]» (de correspondència), «Tant..., que...» (de derivació causal emfàtica), «Val més..., que...» (de comparació de superioritat)...

No cal dir que les diferents modalitats d'intertextualització de proverbis no són mútuament excloents, ja que hom pot trobar insercions proverbials on es dona més d'una classe de *presència*, com veurem posteriorment a l'*Espill*.

PROVERBIS DE L'*ESPILL*: ESTAT DE LA QÜESTIÓ

En general, els autors que s'han ocupat del fràsic de l'*Espill* ho han fet sempre d'una manera asistemàtica i parcial, en no plantejar-se com a objectiu específic el buidatge complet i la catalogació de les unitats fràsiques inserides. L'atenció ha estat dirigida al lèxic i, dintre d'aquesta preocupació bàsica, s'han referit incidentalment a algunes locucions i parèmies. En l'estudi que portem entre mans, del qual aquest treball és només una part, hem catalogat 671 unitats fràsiques diferents a l'*Espill*, que hem classificat en 8 col·locacions, 519 locucions, 31 fórmules i 113 parèmies,⁶ subdividides aquestes en 3 apotegmes, 17 sentències bíbliques, 1 aforisme mèdic, 3 màximes jurídiques i 89 proverbis. D'aquests, n'hi ha 6 que hi presenten dues recurrències, per la qual cosa el nombre total de proverbis (repeticions incloses) és de 95.

Alfred Morel-Fatio (1885), autor del primer estudi crític de l'*Espill*,⁷ només hi fa una observació relacionada amb un proverbi. En criticar la cinquena edició de l'*Espill*, de Francesc Pelai Briz (Barcelona, 1865), diu: «"Chaque porc a sa Saint-Martin" est un proverbe connu par toute l'Espagne: "Porc ple de vicis, / un mal matí / son Sent Martí / ella trobà"; mais M. Briz imprime *fonch sanct Marti*». L'errada prové de la quarta edició, de Carles Ros (València, 1735).

Roc Chabàs (1905) va fer la primera anotació sistemàtica de l'*Espill*, amb moltes notes explicatives del significat del text, en general d'índole lèxica, però també n'hi ha que tenen interès fràsic, per bé que ell no s'ho plantegi ni ho esmenti explícitament. Que afectin proverbis, només hi ha quatre comentaris, i només en dos d'aquests, els corresponents als versos «Porc ple de vicis, / un mal matí / son sanct Martí / ella trobà» (1794-97) i «Si responia, / sols digués "buf", / havia "xuf", / si deia "baf", / tantost lo "çaf" / al cap sentia» (3034-39), s'observa una certa consciència fraseològica.

6. Partim de la concepció que el fràsic d'una llengua es pot classificar en col·locacions, locucions i enunciats fràsics, aquests subdividits en fórmules i parèmies, tal com postula Gloria Corpas (2000: 483-522).

7. On, per cert, utilitza l'expressió «des pays catalans», incloent-hi València, en sinonímia amb «les pays de langue catalane».

Sebastià Farnés (1854-1934), a les més de trenta mil fitxes paremiològiques que va confeccionar i que s'han publicat sota el títol de *Paremiologia Catalana Comparada* —que citarem per les sigles PCC—, va fer un notable buidatge de parèmies contingudes a l'*Espill*, sobretot de proverbis, encara que també n'hi ha locucions. Tanmateix, en Farnés no les va classificar, de manera que, a les entrades de PCC, que van ordenades alfabèticament segons el mot clau triat en cada cas, trobem successivament exposades unitats fràsiques de diferents tipus. En Farnés va detectar i anotar un total de 52 proverbis diferents inserits a l'*Espill*, 31 amb aportació de més informació (documentació, variants, definicions...) i 21 sense cap més informació. Alguns d'aquests 21 hem pogut atestar-los en altres textos, ratificant així la bona intuïció paremiològica d'en Farnés i validant-los com a proverbis identificats. A més de les 52 entrades proverbials esmentades, n'hi ha l'anotació errònia d'un proverbí de caràcter toponímic que no té res a veure amb l'*Espill* («De Silla, ni mare ni filla») i s'hi consignen quatre proverbis inexistents, motivats per dolentes transcripcions i lectures de l'*Espill*. Vegem-los.

1. PCC, A 267: «Àguila vella, / terra novella». En Farnés anota aquesta frase, sense cap més informació afegida, a partir de la substitució incorrecta de l'original «te renovella» per «terra novella», que no hi fa sentit, als versos: «Home ia vell, / com serp, de pell, / àguila vella, / te renovella, / muda de viure» (12399-403). L'errada figura a les cinc primeres edicions (1531, 1561a, 1561b, 1735 i 1865). Hi va creure veure un proverbí inexistent: «Àguila vella, terra novella», quan l'única unitat fràsica identificable que hi figura inserida és la locució «renovellar-se com l'àguila», de la qual n'hi ha una altra recurrència concordant a *Lo Cartoixà*, IV.14. A partir del manuscrit, Morel-Fatio i Chabàs restituïren la lliçó correcta.

2. PCC, A 2435: «Avinentesa és lluet i teia». Obté aquesta frase a partir d'haver puntuat incorrectament el text de l'*Espill*, que cal llegir, d'acord amb les indicacions del manuscrit, així: «E deu fogir / no sols pensar / mas somiar / avinentea. / Lluet e tea / és de txic foc, / e, poc a poc, / s'encén molt gran» (10160-67). En unir la darrera paraula de la primera oració («avinentea») i les primeres de la següent («lluquet e tea»), construeix una frase nova, que no respon a la sintaxi del text. A més, hi afegeix una explicació *ad hoc* d'un proverbí inexistent: 'Significa que l'ocasió és ço que dona facilitats per pecar com per fer foc ho són lluet i teia'.

3. PCC, O 38: «Metí en obra / el vi novell / de bon consell». Incorpora aquesta entrada, reproducció d'uns versos de l'*Espill* sense cap informació suplementària, substituint el vers original «l'oït novell» (15565) per la transcripció errònia «el vi novell», que no hi fa sentit. L'errada prové de l'edició prínceps i fou esmenada per Roc Chabàs, a la vista del manuscrit.

4. PCC, T 701: «Tot bon terreny, lluny de l'areny». Extreu aquest presumppte proverbi, sense cap més informació, del passatge: «Terra pus ferma, / nova, més plana, / blana, solana, / tot bon terreny, / lluny de l'areny, / bon regadiu / de font o riu, / mogué, llaurà» (13422-29). Els dos versos de referència no formen una oració entre ells ni menys un proverbi, sinó que són dos dels atributs («tot, bon terreny» i «lluny de l'areny») d'una sèrie aplicada a una terra previament mencionada. Probablement, és la rima qui ha contribuït a fer passar aquest *miratge fràsic*. A més, encara que la no conservació d'un proverbi en una traducció no demostra res sobre la naturalesa real o falsa del proverbi de partida, podem afegir-hi que ni Llorenç Matheu i Sanç («De buen terreno, / de sitio ameno») ni Ramon Miquel i Planas («Buena toda ella para el cultivo, alejada del arenal») no li donaren forma de proverbi als dos predicats en qüestió, sinó que en conservaren la forma d'acumulació atributiva.

Entre els 37 proverbis de l'*Espill* que, dels 89 del nostre índex, en Farnés no va anotar, n'hi ha 29 que podria haver-ho fet, citant-los en fitxes ja obertes per ell mateix a partir d'ocurrències d'aquests proverbis o variants documentades en altres textos. Els 8 proverbis restants són omissions absolutes, sense que figuri a PCC cap entrada on fos possible citar-los.

Ramon Miquel i Planas (1929-50), a les notes de la seva edició de l'*Espill* i al *Repertori* de vocables que hi afegeix, remarca la presència de diverses unitats fràsiques, precisant-ne en general el significat, anomenant-les d'una forma no gaire rigorosa («modisme», «dita», «fórmula aforística», «reminiscència paremiològica», etc.) i aportant algunes correspondències en castellà. En 13 ocasions les anotacions fan referència a proverbis, amb consciència paremiològica en tots els casos, tret d'un. S'hi fa la primera identificació de 3 proverbis.

Antoni Maria Alcover (1862-1932) i Francesc de Borja Moll (1903-1991), al *Diccionari català-valencià-balear* —que citarem per la sigla DCVB—, realitzaren un notabilíssim buidatge fràsic de l'*Espill*, especialment de locucions. L'abast real del ressò fràsic de l'*Espill* en DCVB és difícil de determinar amb exactitud, ja que DCVB no serveix un criteri únic quant a l'elecció del mot d'entrada al diccionari ni pel que fa al tractament que dona a la unitat fràsica dins el desenvolupament de l'article. Pel que fa als proverbis, DCVB en fa una gran compilació, fruit sobretot de treballs de camp (amb informació diatòpica) més que no pas de buidatges literaris, i els agrupa al final de les entrades del(s) mot(s) significatiu(s) de cada proverbi, sota la rúbrica REFR. De vegades, hi afegeix la definició del proverbi. Dels 89 proverbis diferents indexats a l'*Espill*, DCVB n'anota 39 i en dona la definició o significat de 19; tanmateix, només en cita com a presents a l'*Espill* tres: «Qui espines sembra, descalç no vaja» (DCVB, *sembrar*), «Qui calla, atorga» (DCVB, *callar*) i «Gat escaldat tem l'aigua tèbia» (DCVB, *gat*).

Fina Querol (1963), en l'apartat dedicat a «El lenguaje» (p. 95-100), es fa ressò, amb algunes errades en la identificació i en la catalogació, de 7 locu-

cions, 2 fórmules d'inserció i 10 proverbis, que anota segons la codificació castellana amb indicació dels versos implicats.

Carola Duran (1990-91), en analitzar una part del sermó de Salomó relativa a l'actitud de les vídues, anota la presència del proverbi: «Casat difunt mai fon trobat amonedat».

Maria Conca (1994) no s'ocupa dels proverbis continguts en obres de creació literària, ja que centra la seva aproximació històrica en els reculls sapiencials i en la literatura didacticomoral. Tot i això, en estudiar i documentar els proverbis continguts al refranyer desaparegut *Refransys en prosa catalana glosats*, de la fi del segle xv, que ha arribat a nosaltres per la seva traducció *Refranes famosíssimos y provechosos glosados* (Burgos, 1509), té en compte els proverbis de l'*Espill*, i en detecta 9 de comuns en ambdues obres, la qual relació es pot ampliar a 5 més. Així mateix, també observa que hi ha 3 proverbis coincidents entre l'*Espill* i *Romancea proverbiorum*, manuscrit aragonès del segle xiv.

Josep Guia (1998), en posar de manifest les dependències de l'*Espill* envers *Lo Somni* de Bernat Metge, fa referència als manlleus de tipus fràsic, que afecten sobretot locucions però també un proverbi. Així mateix, en parlar dels *Versos proverbials* de Guillem de Cervera com a font de l'*Espill*, fa explícit el fet que les estrofes 397, 398 i 400, que literaturitzen la sentència bíblica: «Tria sunt difficilia mihi, et quartum penitus ignoro: viam aquilae in caelo, viam colubri super petram, viam navis in medio mari, et viam viri in adolescentia» (*Proverbia*, 30.19), són a la base de sengles passatges concordants de l'*Espill* i el *Tirant*.

Josep Guia (1999) mostra moltes concordances lèxiques i fràsiques entre l'*Espill*, el *Tirant* i l'obra reconeguda de Joan Roís de Corella, sobretot relatives a locucions però també a algunes parèmies, com ara l'apoteigma d'Aristòtil: «Els contraris, junts, es manifesten millor» (present a *Triumfo de les dones, Debat epistolar ab el Princep de Viana, Espill*); la referència proverbial al fet i les conseqüències que un cavall hagi mamat llet de somera (present al *Tirant* i a l'*Espill*); el proverbi: «D'armes i d'amors, a un plaer cent dolors», ja usat per Eiximenis al *Dotzè* i al *Llibre de les dones* (comú al *Tirant* i a l'*Espill*); el proverbi: «El temps perdut no es pot cobrar», que també trobem en Eiximenis, Ausiàs March i la *Vita Christi* (comú al *Tirant* i a l'*Espill*); l'apoteigma de Sant Agustí: «Això és com voler buidar la mar en un clot d'arena» (present al *Tirant* i a l'*Espill*), etc. També s'hi posen de manifest concordances fràsiques entre l'*Espill* i altres obres de la València de la fi del segle xv i primeries del xvi.

Marie-Noëlle Costa-Reus (2000) observa que els proverbis i les expressions proverbials són bastant nombrosos a l'*Espill* i afegeix: «il sera donc intéressant d'étudier, tout d'abord, comment ils sont introduits dans l'oeuvre et sous quelle forme ils apparaissent». Així, aporta 3 exemples de proverbis que ocupen dos versos i un altre que n'agafa quatre: «Qui molt s'ensaja / a l'aigua

anar, / ell ha llexar / lo coll o l'ansa» (3654-57). Tanmateix, en voler portar l'argument més enllà, amb proverbis o sentències esmentats al llarg de paràgrafs de fins a 14 versos, dona com a exemple un passatge que no conté cap proverbi. A continuació, en ocupar-se de les «formes característiques des formules populars» que l'autor de l'*Espill* utilitza per introduir alguns proverbis, dels quatre exemples que cita, només un conté una fórmula d'inserció, implicadora de la complicitat en el coneixement del proverbi que el locutor suposa en l'interlocutor: «*Saps que* lo gat / poc escaldat / tem aigua tèbea» (6585-87). El treball es clou amb un detallat estudi del proverbi contingut als versos «Porc ple de vicis, / un mal matí / son Sent Martí / ella trobà» (1794-97), que compara amb les versions castellaneres de l'*Espill*.

Anna Isabel Peirats (2002) inclou un apèndix anomenat «Índex paremiològic», que és presentat amb un paràgraf de redacció ambigua: «Aquest índex comprén les fórmules paremiològiques (*sic*) que he enregistrat a l'*Spill*, ordenades per ordre alfabètic de temes claus, a partir del buidatge de la *Paremiologia catalana comparada* de S. Farnés (8 vols.)». L'ambigüitat es troba en el fet que l'autora sembla donar a entendre que ha enregistrat directament de l'*Spill* les «fórmules paremiològiques», però, a continuació, afirma que ha seguit el buidatge d'en Farnés, publicat a PCC. En efecte, el procediment per a elaborar aquest «Índex paremiològic» no ha estat el buidatge directe de les unitats fràsiques detectades a l'*Espill*, vers a vers, sinó el buidatge de les citacions de l'*Espill* contingudes a PCC, entrada rere entrada. Així ho posa de manifest l'ordre de presentació de l'índex, dependent de PCC, i el fet de no anotar-hi cap de les unitats fràsiques que PCC omet de forma absoluta.

A l'esmentat «Índex paremiològic» hi ha 86 entrades procedents de PCC, amb indicació dels versos corresponents de l'*Espill*, de les quals n'hi ha 55 que fan referència a proverbis. D'aquestes 55, n'hi ha 49 en què la citació de l'*Espill* prové de PCC i 6 en què PCC no el cita, per la qual cosa cal deduir que aquestes 6 han estat relacionades directament per l'autora amb passatges de l'*Espill*. Entre les 49, l'autora ha inclòs i fetes seves les errades d'en Farnés ja comentades (A 267, A 2435, O 38 i T 701); d'altra banda, tot i restringir-se a les entrades de PCC (que contenen o podrien contenir citacions de l'*Espill*), ha deixat d'anotar moltes entrades de PCC on s'esmenta l'*Espill*, algunes de les quals d'innegable interès paremiològic. De les 6 anotacions de PCC que l'autora relaciona directament amb l'*Espill*, 4 són correctes, en el sentit que en Farnés podia o devia haver-hi citat l'*Espill*, i 2 són errònies, perquè l'autora ha cregut veure-hi uns proverbis a l'*Espill* que no hi són. Efectivament, l'autora cita el proverbi de PCC: «En juliol, trau la garba al sol» (J 355) en relació amb els versos: «E cascun any, / si hi tens bé sment, / certerament / lo polioli / secat al sol / veuràs florit / a mijà nit» (11554-60), els quals fan referència a la nit del naixement de Jesucrist, no al mes de juliol, de manera que el passatge de l'*Espill* i el proverbi J 355 no tenen en comú més que el sintagma «al sol»; amb

raó en Farnés no hi citava l'*Espill*. També cita l'entrada de PCC: «Quan seré monja, et donaré una taronja» (M 2230) i la relaciona amb els versos: «Mai haureu suc / si no feneu / e no premeu / fort la taronja. / Tal és la monja» (5828-32). Realment, no hi tenen res a veure, tret de la rima comuna «monja/taronja». Altrament, l'entrada de PCC: «Tant espremixin la taronja, que ixen els pinyols» (T 142) sí que està relacionada amb els versos de l'*Espill*, els quals hi són degudament citats per en Farnés, però aquesta entrada i la citació han passat desapercebudes a na Peirats. De les 4 anotacions correctes, n'hi ha tres que són irrelevantes, ja que anoten entrades de PCC (on no se cita l'*Espill*) relatives a proverbis de l'*Espill* que ja figuren localitzats en altres entrades de PCC, i només una implica la localització d'un nou proverbi inserit a l'*Espill*. Es tracta de l'entrada de PCC: «Arc sempre estirat, arc esbraonat» (A 1980), que l'autora relaciona amb el vers «descolle l'arc» del passatge «Per apartar / l'estil de llarg, / descolle l'arc / e pus no'ls tire» (9580-83), on el protagonista de l'*Espill* vol dir que deixa de recitar (no per gaire estona, però) històries macabres de dones dolentes. Hi ha un eco proverbial en aquests versos, efectivament, però hauria estat més correcte relacionar-los amb l'entrada de PCC: «Arc sempre armat, o fluix o trencat» (A 1979), ja que aquesta codificació apareix documentada al segle XIV, mentre que l'elegida per na Peirats (A 1980) figura en una traducció catalana del *Quijote* i probablement, doncs, no és genuïna del català.

En resum, l'autora aporta una primera localització d'un proverbi, però manifesta mancances greus: parteix només de PCC, sense cap anotació fraseològica al marge d'aquest repertori; omet moltes entrades de PCC on se cita l'*Espill*; ignora altres treballs, negligint informació ja coneguda; reproduïx errors anteriors i n'introdueix de nous.

Maria Conca i Josep Guia (2003a) ponderen la vàlua paremiològica de l'*Espill* i presenten una selecció de 16 proverbis i referències proverbials, amb notes sobre llur diacronia.

Maria Conca i Josep Guia (2003b), en esbrinar les concordances fràsiques de *Refransys rimats* amb altres textos anteriors o coetanis, presenten 10 correspondències entre aquesta obra i l'*Espill*, 4 de les quals relatives a proverbis.

EXEMPLES DE PROVERBIS INTERTEXTUALITZATS A L'ESPILL

Entre els 89 proverbis diferents que hem inventariat a l'*Espill*, n'hi ha que són fàcils de reconèixer i altres que no ho són; n'hi ha que presenten altres recurrències concordants; i n'hi ha dels quals no coneixem cap altra documentació, i que tenen, doncs, una identificació hipotètica, pendent de validació. Vegem-ne uns exemples, de les diferents *presències*.

Amb *presència formulada*, n'hi ha 7, entre els quals els inserits als fragments següents:

Lo capellà
quan me'n parlà
bé dix: «barbuda»;
«lluny la saluda»,
diu la referta. (4407-11)

«Aragonès»
ne diu bon ves:
Mostins e perros
qui por los cerros
los lobos caçan,
lobos los matan
a la final. (6575-79)

La fórmula «diu la referta», que clou la inserció sobreposada de la segona clàusula del proverbi: «A dona barbuda, de lluny la saluda», està formada pel verb de dicció «diu» i el terme parèmic «la referta». Tota l'enunciació proverbial de l'altre cas està formada per la conjunció d'una fórmula d'inserció diatòpica —constituïda pel gentilici de procedència «aragonès», el pronom «ne» que remet al tema subjacent, el verb de dicció «diu», l'adjectiu de reforçament assertiu «bon» i el terme parèmic «ves»— i el proverbi aragonès: *Perros qui lobos caçan, lobos los matan*, modificat per adaptar-lo a les exigències del metre i la rima de l'obra.

De proverbis amb *presència connectada* n'hem comptabilitzat 3 que van precedits del connector argumentatiu «car» i 2 que són introduïts mitjançant el connector adversatiu «mas». Vegem el cas dels proverbis que tenen per forma canònica: «L'amor primera és millor», «Esposar i reposar mai no es troben» i «No és tan brau el lleó com el pinten», que presenten diferents graus de desautomatització per mor de l'adequació al text versificat:

Car les primeres
amors són veres
e tostemps duren
(369-71)

Mas l'esposar
ab reposar
mai s'encontraren
(4313-15)

Car no és tan brau,
fer ni felló,
cert, lo lleó,
com pintat par (16028-31)

Entre els passatges que contenen proverbis que hi fan la funció discursiva *d'inici o de conclusió argumental*, tenim els següents:

Qui més bé els fa
pijós les ha,
més se n'engen,
servir-lo fugen,
més mal ne dien
e calumnien,
e més se'n clamen (561-67)

Mas prest ne mor
quí molt s'hi fexa,
la força hi dexa,
cap s'enblanquix,
prest s'envellix,
com lo pardal
e lo fruital
fent molta fruita,
morir se'n cuita (8438-46)

Els versos «Qui més bé els fa / pijós les ha» (561-62), que contenen una variant misògina del proverbi: «De fer bé, mal ne pervé» que també apareix en uns versos de Pau de Bellviure (segles xiv-xv), funciona com a introducció temàtica dels versos següents, que glossen la segona clàusula. Quant al segon exemple, es tracta d'un petit passatge que s'inicia i es conclou amb sengles proverbis el primer dels quals, «Qui molt s'hi feixa, prest ne mor», presenta els hemistiquis permutats per tematització i és introduït mitjançant el connector adversatiu «mas», i el proverbi conclusiu, «El fruital que fa molta fruita, de morir se'n cuita», és inserit mitjançant una estructura comparativa.

Quant a la *presència seriada*, tenim l'exemple següent, entre altres:

Saps que lo gat poc scaldat tem l'aigua tèbea. Queda e rèbea tem gat mullat. En lo filat, llaços e brell, en lo costell llexades plomes,	no hi tornen més: pardal mai pres fon ni trobat ja descoat davall la llosa. L'infant no gosa tocar lo foc, si qualche poc l'ha ja scalfat
--	---

(6585-6603)

Els versos formen una sèrie de consells que la veu de Salomó dona al personatge protagonista per tal que no gosi tornar a casar-se, usant metàfores relatives als gats, els pardals i els infants. I per fer això, l'autor recorre a un enfilall de proverbis, molt conegut el primer: «Gat escaldat tem l'aigua tèbia»; menys el segon: «Gat mullat tem l'aigua»; encara menys el tercer: «Pardal descuat no entra en filat», i desconegut el quart: «L'infant escalfat no toca el foc». Aquest darrer, del qual no tenim cap altra documentació en català, ja és usat per Geoffrey Chaucer (c. 1340-1400), en una encunyació variant de «The burnt child dreads the fire».

També veurem un parell de casos de *presència parcial*, on només s'intertextualitzen locucions contingudes en proverbis, sense que aquests siguin evocats com a tals pel text.

Doncs qui'ls comana qualsevol fet tenir secret (...) s'aigua stojar vol en cistella (7828-39)	En mà de foll met son coltell, nau e castell (7926-28)
--	--

L'ús metafòric que s'hi fa de la locució «estotjar aigua en cistella» fa referència a la confiança dipositada en dones, de manera que no s'hi evoca el proverbi «Amor de donzella, aigua en cistella», que figura a les cobles de Romeu Llull i als

Refranys rimats, ni la variant «Amor de senyor, aigua en cistella», present a la versió catalana de les *Faules* d'Isop. Quant al segon exemple, els versos contenen la locució «metre el coltell en mà de foll», la qual forma part del proverbi: «Posar regiment en mà d'hom furiós és posar lo coltell en mà de foll», reiteradament usat per Francesc Eiximenis al *Dotzè*. A l'*Espill* té una funció modalitzadora, que resol el seu significat enllaçant aquests versos amb el vers inicial del passatge: «Lo qui s'hi fia [de la dona]...» (7919) i, doncs, no s'hi evoca el proverbi complet.

Finalment, un exemple de *presència emboscada*, on deduïm la referència proverbial per la localització d'un element lèxic significatiu del proverbi i el ressò del significat d'aquest.

Puis io fui cert
ésser desert
de benvolents,
cert, als dolents
no m'atansí (1289-93)

Les que s'atansen
fer qualque bé
sots llei e fe,
són estimades
un tant preades (15316-20)

Els versos contenen les expressions «no atansar-se als dolents» i «atansar-se a fer bé», aquesta segona reblada del premi per fer-ho així: «ser estimades i preades». Tot això ens alerta sobre la possibilitat que, més clarament al segon cas però també al primer, s'hi tracti d'utilitzacions modificades del proverbi: «Atansa't als bons i seràs un d'ells», que es troba a *Refranes famosíssimos y provechosos glosados*: «Allégate a los buenos y serás uno dellos» (VI.6). De fet, en la primera intertextualització, on només hi és explícita una de les clàusules del proverbi, i encara en forma negativa, el narrador utilitza el terme modalitzador «cert», confirmatori de la veritat del proverbi i pressuposador d'informació compartida pel lector, cosa que li permet fer-ne una menció incompleta i desautomatitzada, a més del fet que, a continuació, explica la seva determinació d'anar a cercar un amic fidel de son pare, és a dir, un home bo.

CONCLUSIÓ

Aquesta aproximació a l'estudi de l'ús de proverbis en obres literàries en vers ens ha permès presentar propostes conceptuals i metodològiques novedoses. Entre aquestes, podem destacar la diferència —i, alhora, la complementarietat— que existeix entre la *localització* i la *identificació* de proverbis; la distinció entre *identificació real* i *identificació hipotètica*, aquesta darrera pendent de *validació* mitjançant l'aportació d'alguna altra referència concordant; la concreció del concepte d'*identificació* d'un proverbi en el fet de donar-ne la *forma canònica* i el *significat* o *definició*; el concepte de *miratge fràsic*, una expressió que per la seva forma i el seu contingut pot fer creure que és un proverbi; una incipient classificació de la inserció de proverbis (*formulada, con-*

nectada, inicial o conclusiva, seriada, parcial, etc.); el concepte de *proverbi emboscat*; les definicions de *fràsic, unitat fràsica i fórmula d'inserció*; etc.

Amb aquest bagatge, l'estudi dels proverbis de l'*Espill*, que encara no podem donar per definitiu, ens ha dut a presentar sumàriament i a valorar críticament els precedents de treballs en què, de forma incidental o expressa, s'hi fan observacions i s'hi aporten informacions sobre aquest tema. A continuació, hem presentat una part del nostre estudi relatiu al conjunt de les 671 unitats fràsiques diferents que hem inventariat a l'*Espill*, particularment 89 proverbis, i hem exemplificat les diverses modalitats de presència que hi presenten.

Podem dir, a partir de tot això, que la proverbial riquesa lèxica de l'*Espill* es correspon amb una paral·lela riquesa fràsica, on trobem tota classe d'unitats fràsiques i, particularment, una amplíssima mostra de proverbis, inserits de les formes més variades. En aquest sentit, per l'ús que s'hi fa dels proverbis, més lúdic que doctrinal, l'*Espill* constitueix tota una mostra de modernitat literària, en aquella *lasciva et amora* València, a les portes del Renaixement.

JOSEP GUIA I MARÍN
Universitat de València

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- CARBONELL 2002: Delfín Carbonell, *Diccionario panhispánico de refranes*, Barcelona, Herder.
- CARRÉ, A. (ed.): A. Carré (ed.), *Spill*, <http://www.rialc.unina.it>.
- CERQUIGLINI 1976: Jacqueline Cerquiglini / Bernard Cerquiglini, «L'écriture proverbial», *Revue des sciences sociales*, 163, 359-375.
- CHABÀS 1905: Roc Chabàs (ed.), *Spill o llibre de les dones*, Barcelona, L'Avenç.
- CONCA 1994: Maria Conca, *Teoria i història dels proverbis catalans. Aplicació a l'estudi d'un corpus paremiològic del segle XVI*, 2 vol., tesi doctoral, Universitat de València.
- CONCA 1999: Maria Conca, «Relacions interactives entre unitats fraseològiques», *II Congrés Internacional de Paremiologia*, Còrdova, 1998, *Paremia*, 8, 137-141.
- CONCA 2000: Maria Conca, «Característiques lingüístiques contrastives entre locucions i parèmies», *El discurs prefabricat. Estudis de fraseologia teòrica i aplicada*, eds. V. Salvador, A. Piquer, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, 49-63.
- CONCA / GUIA 1995: Maria Conca / Josep Guia, «D'un complex d'inferioritat proverbial», *Caplletra*, 18, 177-210.
- CONCA / GUIA 1996: Maria Conca / Josep Guia, *Els primers reculls de proverbis catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- CONCA / GUIA 1998: Maria Conca / Josep Guia, «Proverbis catalans al *Vocabulario de Refranes* de Gonzalo Correas», *Atti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*, Palermo, 1995, v. III, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1998, 137-148.
- CONCA / GUIA 2003a: Maria Conca / Josep Guia, «*Verba volant, scripta manent*: An Historical Panorama of Catalan Paremiology from its Origins to the Renaissance», *Proverbium*, 20, 71-94.

- CONCA / GUIA 2003b: Maria Conca / Josep Guia, «Un joc poètic en proverbis. Edició i estudi paremiològic de *Refrans rimats*», *Catalan Review*, 17, 53-86.
- CORPAS 2000: Gloria Corpas, «Acerca de la (in)traducibilidad de la fraseología», *Las lenguas de Europa: Estudios de fraseología, fraseografía y traducción*, ed. Gloria Corpas, Málaga, Comares, 483-522.
- COSTA-REUS 2000: Marie-Noëlle Costa-Reus, «Parémiologie et traduction dans le *Spill* (1460) du valencien Jaume Roig et ses trois versions castillanes de 1665, 1892 et 1950», *Cahiers du Prohemio*, 3, 335-46.
- DCVB: A. M. Alcover / F. de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma, Moll, 1926-1962.
- DURAN 1990-91: Carola Duran, «Aspectes jurídics en un fragment de l'*Espill* de Jaume Roig», *Llengua i Literatura*, 4, 423-32.
- FRANK 1943: Grace Frank, «Proverbs in Medieval Literature», *Modern Language Notes*, 58, 508-515.
- GREIMAS 1960: Andrée Greimas, «Idiotismes, proverbes, dictons», *Cahiers de Lexicologie*, 2, 41-61.
- GUIA 1998: Josep Guia, «Sobre les fonts catalanes de l'*Espill*», *Revista de Catalunya*, 125, 135-166.
- GUIA 1999: Josep Guia, *Fraseologia i estil. Enigmes literaris a la València del segle xv*, València, Tres i Quatre.
- GUIA 2002: Josep Guia, «De *Lo Cartoixà* a l'*Espill*. Concordances textuales i dades contextuales», *Afers*, 41, 151-189.
- HOLBEK 1970: Bengt Holbek, «Proverb Style», *Proverbium*, 15, 54-56.
- MATHEU I SANÇ 1665: Llorenç Matheu i Sanç, *Libro de los consejos del maestro Jaime Roig, poeta valenciano*, Madrid. [Edició de R. Miquel i Planas, 1936-42, 266-518]
- MIEDER 1974: Wolfgang Mieder, «The essence of Literary Proverb Studies», *Proverbium*, 23, 888-894.
- MIQUEL I PLANAS 1929-1950: Ramon Miquel i Planas, *Spill o llibre de consells*, 2 vol., Barcelona, Biblioteca Catalana.
- MIQUEL I PLANAS 1936-42: Ramon Miquel i Planas, *El espejo de Jaime Roig*, Barcelona, Orbis.
- MOREL-FATIO 1885: Alfred Morel-Fatio, *Rapport sur une mission philologique a Valence, suivie d'une étude sur le «Livre des femmes», poème valencien du XVe siècle, de maître Jaime Roig*, Paris.
- PCC: Sebastià Farnés, *Paremiologia catalana comparada*, a cura de J. Vidal Alcover, M. Sanyer i J. L. Savall, 8 vols., Barcelona, Columna, 1992-99.
- PEIRATS 2002: Anna Isabel Peirats, *Jaume Roig, l'Espill: una edició crítica*, tesi doctoral, Universitat de València.
- PFEFFER 1997: Wendy Pfeffer, *Proverbs in Medieval Occitan Literature*, Gainesville, U. P. of Florida.
- QUEROL 1963: Fina Querol, *La vida valenciana en el siglo xv. Un eco de Jaume Roig*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- SCHULZE-BUSACKER 1985: Elisabeth Schulze-Busacker, *Proverbes et expressions proverbiales dans la littérature narrative du Moyen Âge français*, Genève-Paris, Slatkine.
- TAYLOR 1934: Archer Taylor, «Problems in the Study of Proverbs», *Journal of American Folklore*, 47, 1-21.